

Slovanský jazykový atlas – minulosť, súčasnosť, budúcnosť*

Martin Chochol

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

0. Jazykový atlas (úvod)

Jazykový atlas (alebo tiež nárečový atlas) je, ako je známe, súbor máp znázorňujúcich územnú diferenciaciu vybraných javov z ktorejkoľvek jazykovej roviny. Môže mapovať situáciu na celom území jedného národného jazyka (u nás Atlas slovenského jazyka) alebo len na jeho časti, alebo naopak širšiu oblasť vymedzenú geograficky (Celokarpatský dialektologický atlas) či genetickou príbuznosťou jazykov (Slovanský jazykový atlas). Tieto atlasy sú preto jedny z najvýznamnejších výstupov jazykového zemepisu, ale aj jedny z najdôležitejších východísk ďalšieho bádania.

1. Myšlienka SJA

Myšlienka celoslovanského jazykového atlasu sa zrodila už v r. 1929 na 1. medzinárodnom zjazde slavistov v Prahe. Žiaľ, krízová spoločenská situácia 30. a vojnová skutočnosť 40. rokov minulého storočia zabránili jej realizácii. Táto otázka bola opäť otvorená až po roku 1956, keď bol na stretnutí slavistov v Belehrade ustanovený Medzinárodný komitét slavistov (MKS).

2. Prípravné práce

Intenzívnejšie sa však na projekte začalo pracovať až po 4. medzinárodnom zjazde slavistov v Moskve (1958). Ten priznal Slovanskému jazykovému atlasu (SJA) veľkú dôležitosť a začalo sa pracovať na jeho teoreticko-metodologických, ale aj praktických (napr. organizačných) otázkach.

V roku 1961 bola pri MKS vytvorená Medzinárodná komisia pre SJA, ktorá sa schádzala minimálne raz (v r. 1966 – 1994 dvakrát) ročne, a v rámci účastníckych štátov (ČSSR, PĽR, NDR, SFRJ, BĽR a ZSSR) postupne vznikli tzv. národné komisie (NK) pre SJA. V bývalom Československu boli dve: slovenská pod vedením E. Paulinyho a česká na čele s J. Běličom.

Medzinárodná pracovná skupina (MPS) SJA vypracovala dotazník, zostavila sieť skúmaných bodov a dohodla zásady jednotnej fonetickej transkripcie. Samozrejme, každý z týchto krokov sprevádzali intenzívne diskusie vyvolané napríklad rôznymi národnými/národnostnými otázkami či rozdielmi medzi súbormi „tradičných zásad fonetického prepisu“ jednotlivých dialektologických škôl.

Priemerná hustota bodovej siete bola stanovená na 1 bod/3 600 km², čo znamená, že jednotlivé skúmané lokality od seba mali byť vzdialené v priemere 60 km. Zoznam sa však vzhľadom na jazykovú (aj mimojazykovú) skutočnosť ešte istý čas menil a upravoval. Po definitívnom schválení ho tvorilo 830 bodov, ktoré predstavujú lokality:

- lužickosrbské: 234 – 237;
- poľské: 238 – 326;

- české a moravské: 175 – 207;
- slovenské: 154 – 156, 208 – 233;
- bieloruské: 327 – 360, 362 – 372, 374 – 382, 384 – 400, 525 – 526;
- ukrajinské: 171, 361, 373, 383, 401 – 524, 836, 843, 847, 849;
- ruské: 527 – 558, 560, 562 – 593, 596 – 598, 600 – 648, 651 – 671, 673 – 707, 709 – 716, 718 – 720, 722 – 765, 767 – 835, 837 – 841, 844 – 846, 848;
- slovinské: 1 – 21, 146, 147, 148, 149;
- chorvátske: 22 – 45, 52, 56, 146a, 147a, 148a, 150 – 151, 153, 168;
- Bosny a Hercegoviny: 46 – 51, 57 – 61;
- srbské: 53 – 55, 62 – 88, 152, 169;
- macedónske: 90 – 113a;
- bulharské: 114 – 145, 167, 850 – 853.

Slovenské nárečia reprezentujú v SJA lokality:

- 154 Vértesszöllös, 155 Galgaguta, 156 Óhuta (na území Maďarska);
- 208 Čáry, 209 Ivanka pri Dunaji, 210 Bučany, 211 Trnovec nad Váhom, 212 Nedanovce, 213 Kubrica, 214 Vrtižer, 215 Klubina, 216 Krivá, 217 Slovany, 218 Liptovský Ján, 219 Horná Ždaňa, 220 Zvolenská Slatina, 221 Vieska nad Žitavou, 222 Honrianske Moravce, 223 Horné Strháre, 224 Turíčky, 225 Sirk, 226 Spišské Tomášovce, 227 Plavnica, 228 Dlhá Lúka, 229 Sedlice, 230 Trstené pri Hornáde, 231 Bánovce nad Ondavou, 232 Žalobín, 233 Čabalovce.

Dotazník SJA obsahuje spolu až 3 454 otázok zameraných na skúmanie javov z oblasti hláskoslovia, tvaroslovia, lexiky, slovtvorby, sémantiky, prozódie a syntaxe. Preto bolo jeho vyplňanie psychicky aj fyzicky veľmi náročné a explórátori informácie často získavali a kombinovali od viacerých informátorov.

Terénny výskum podľa tohto dotazníka v slovenských lokalitách vykonali (v abecednom poradí): G. Baláž (233), J. Bosák (222), F. Buffa (228), A. Ferencíková (217, 221), A. Habovštiak (154, 215 – 216, 218 – 219), P. Király (155 – 156), I. Kotulič (229), P. Kukučka (223), Š. Lipták (209, 225, 230 – 232), M. Majtán (220), I. Masár (212), J. Matejčík (223 – 224), J. Nižnanský (210 – 211), E. Ostrolúcka (220), K. Palkovič (208), I. Ripka (213 – 214, 226 – 227).

Významný kus práce sa urobil aj pri zjednocovaní fonetickej transkripcie skúmaného materiálu. Žiaľ, niekoľko drobných špecifík vyplývajúcich z niektorých domácich tradícií zapisovania predsa len uniklo pozornosti (napríklad východoslovenská strednojazyčná realizácia afrikáty é sa zapisuje rovnako ako prednojazyčné č – ako v zjednodušenom prepise, ktorý zohľadňuje neprítomnosť fonologickej dištinkcie č/č). Predpokladá sa však, že čitateľ/používateľ atlasu je poučený z iných zdrojov.

Po vlne politických a štátnoprávných zmien v 90. rokoch minulého storočia vyzerá kompletný zoznam účastníkov projektu SJA takto:

- a) štáty so západoslovanským obyvateľstvom: Nemecko, Poľsko, ČR, SR;
- b) štáty s východoslovanským obyvateľstvom: Bielorusko, Ukrajina, Rusko;
- c) štáty s južnoslovanským obyvateľstvom: Slovinsko, Chorvátsko, Bosna a Hercegovina, Srbsko, Macedónsko a Bulharsko (do r. 1981 a po r. 2005).

3. Tvorba atlasu

Terénny výskum pre potreby SJA prebiehal cca od r. 1965, pričom jeho ukončenie sa konštatovalo v r. 1973 na 7. medzinárodnom zjazde slavistov vo Varšave. Zozbierané materiály sú majetkom zúčastnených vedeckovýskumných inštitúcií a, žiaľ, neboli publikované spolu ani len pre pracovné potreby autorov a redakcií SJA. Práve preto sa v uplynulých rokoch musel zopakovať výskum na území Bosny a Hercegoviny, keď pôvodné záznamy padli za obeť občianskej vojne.

Základný postup spracovania materiálu sa dodnes v podstate nezmenil. Plánovaný zväzok sa najprv prideli NK, ktorá sa podujme na jeho redakciu, a ostatné NK jej musia poslať kópiu potrebnej časti materiálu. Redakcia ju rozdelí medzi autorov, ktorí vypracujú mapy. Zväzok sa postupne kompletizuje a prechádza mnohonásobným pripomienkovaním na zasadnutiach MPS SJA.

Práca MPS SJA prebieha v sekciách, ktoré majú presne stanovené úlohy. Morfonologická sekcia má na starosti prípravu rekonštruovaných praslovanských podôb kartografovaných javov, na základe ktorých možno porovnávať východiskové štruktúry najmä v lexikálnej sérii atlasu. V lexikálno-slovotvornej a foneticko-gramatickej sekcii sa analyzujú problémy zväzkov príslušnej (lexikálnej alebo hláskoslovnej) série. Najmladšou je počítačová sekcia, ktorá sa snaží o jednotnosť postupov a prostriedkov elektronizácie prác na atlase.

Úlohy NK, ktorá má na starosti redakciu konkrétneho zväzku, by teoreticky mali byť pomerne jednoduché: konfrontácia a zladenie súvisiacich máp od rôznych autorov, zoradenie máp v rámci zväzku a ich systematizácia (najmä použitých kartografických značiek a postupov), odstránenie prípadných technických chýb a pripravenie celého materiálu do tlače (čo v poslednom čase zahŕňa aj jeho elektronizáciu).

Zatiaľ vyšlo celkovo 12 zväzkov SJA, z toho 7 v hláskoslovnej a 5 v lexikálnej sérii, a ďalších 11 je v rôznom štádiu prípravy od kompletizovania materiálu (napr. predpokladaný zväzok Deklinácia substantív, slovenská NK) až po finálne práce (napr. 4. zväzok lexikálnej série Poľnohospodárstvo, tiež v redakcii slovenskej NK).

4. Súčasný problémy

Ako každý vedeckovýskumný projekt aj SJA od počiatku sprevádzali rôznorodé problémy, ktorých riešenie navyše komplikoval ohromný rozsah predmetu skúmania a množstvo zúčastnených vedeckých kapacít. Na zasadnutiach MPS dodnes prepukávajú vášnivé diskusie týkajúce sa nedoriešených a niekedy aj novo nastolených koncepčných otázok.

Zbytočné problémy spôsobuje aj skutočnosť, že – ako bolo spomenuté – zozbierané materiály neboli súhrnne publikované, čo znamená, že neprešli súhrnne kontrolou či akousi redakciou príslušných vedeckých pracovísk. Veľká časť z nich dodnes existuje v stave, v akom bola pred 30 rokmi založená do archívov, t. j. v strojopisnej či dokonca rukopisnej podobe, čo pri používaní zákonito vyúsťuje do technických chýb a potreby mnohonásobných konzultácií s odborníkmi na nárečia príslušnej geografickej oblasti.

Okrem uvedených prekážok prácu na zväzku komplikujú aj neustále korekcie zozbieraných terénnych údajov a zovšeobecňujúcich morfonologických rekonštrukcií, rozdiely v prístupe veľkého množstva autorov máp a legiend, ba niekedy aj fyzická

strata či poškodenie originálneho materiálu, ktorý potom treba prácne rekonštruovať či dokonca nanovo vypracovať.

No vari najväčším súčasným problémom všetkých redakcií pracujúcich na SJA (odhliadnuc od finančných otázok) je elektronizácia prác na atlase a hlavne jej zjednotenie. Tento projekt totiž (prirodzene) pôvodne vôbec nepočítal so žiadnou počítačovou podporou a niektoré zaužívané pracovné postupy treba zložito prispôbovať schopnostiam výpočtovej techniky.

Návrh transkripčného počítačového fondu bol MK SJA predložený až v r. 1996 v Šlapaniciach (ČR), pričom jeho zložitý vývoj trval ešte 7 rokov, a elektronická šablóna mapy bola predložená až v r. 2000 v Strunjane (Slovinsko). V roku 2004 bol v Bratislave predstavený softvér na tvorbu máp mapOLA a teoreticky by ho mali pri práci používať všetky NK. Jeho vývoj však tiež ešte pokračuje a definitívne bude uzavretý v r. 2009, preto niektoré redakcie radšej stále používajú svoj vlastný softvér.

To, že sa predkladané softvérové prostriedky bez nejakého dlhšieho testovania hneď prijímali a uvádzali do praxe, zrejme nebolo práve najšťastnejším riešením. Dôsledkom je napríklad používanie rôznych fontov alebo rôznych verzií jedného fondu, čo vedie k zbytočným technickým chybám. Situáciu navyše komplikuje neovplyvniteľný vývoj operačného systému počítačov a iného základného softvéru, ktorý spôsobil nekompatibilitnosť a nefunkčnosť starších fontov.

Vzhľadom na spomenuté (a niektoré ďalšie) problémy náplň práce redaktorov zväzkov dramaticky prekračuje pôvodne vymedzený rámec ich povinností a príprava jedného zväzku do tlače (najmä ak ide o zväzok lexikálno-slovotvornej série) sa môže predĺžiť aj o viac ako desaťročie.

5. Budúcnosť projektu

Ako som už uviedol, v súčasnosti prebiehajú práce na 11 zväzkoch atlasu. Dva z nich – Deklinácia substantív (slovenská NK) a Zámená (macedónska NK) – sú prvými predbežne schválenými zväzkami gramatickej „podsérie“, ktorá predstavuje nové nasmerovanie v analýze skúmaného materiálu. Zatiaľ sa však nevyčerpal ani pôvodný plánovaný rozvrh zväzkov atlasu, takže sa v jeho napĺňaní bude ďalej pokračovať.

Veľmi dôležitou úlohou do (čo najbližšej) budúcnosti je spomínané zjednotenie elektronizácie prác na projekte. Hlavným zmyslom počítačovej podpory SJA je eliminácia nežiaducich ľudských chýb, ku ktorým pri mechanickom spracúvaní nárečového materiálu z takého rozsiahleho územia zákonite dochádzalo. Pri používaní nejednotného softvéru sa však jeden typ zbytočných chýb často iba nahradí iným.

Na Slovensku prebiehajú posledné úpravy softvéru mapOLA a ako doplnok k nemu sme vytvorili nový súbor značkových fontov, ktoré sú upravenou, rozšírenou, otestovanou a hlavne funkčnou verziou pôvodného fondu značiek.

6. Záver

SJA je jedným z najvýznamnejších projektov slovanskej jazykovedy. Jeho zväzky – už vydané, ale aj tie pripravované – sú plodom obetavej práce už niekoľkých generácií lingvistov a poskytujú vzácne možnosti skúmania našich nárečí v širokých, celoslovenských súvislostiach. A hoci realizácia tohto diela od úplných začiatkov až dodnes naráža na rôzne (napr. teoretické, metodologické, personálne, ale aj politické a finančné)

problémy, jeho zjavné prínosy už teraz svedčia o návratnosti tejto ľudskej aj materiálnej investície a o potrebe pokračovať v začatej práci aj v budúcnosti.

Literatúra:

Вопросник Общеславянского лингвистического атласа. Moskva: Nauka 1965. 272 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. Вступительный выпуск. Общие принципы. Справочные материалы. 1. vydanie. Moskva: Nauka 1978. 184 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Фонетическая транскрипция. Moskva: Nauka 1964. 17 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. Вступительный выпуск. Moskva: Nauka 1971. 108 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 1. Reflexy *ě. Red. B. Vidoeski, P. Ivić. Belehrad: Savet akademija nauka i umetnosti SFRJ 1988. 160 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 2a. Рефлексы *ę. Red. V. V. Ivanov. Moskva: Nauka 1990. 176 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 2b. Рефлексы *ǫ. Red. J. Basara. Vroclav: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1990. 124 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 3. Рефлексы *br, *br, *bl, *bl. Red. J. Basara. Varšava: Polska Akademia Nauk 1994. 164 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 4a. Рефлексы *ь, *ь. Red. D. Brozović. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti 2006. 164 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 4b. Рефлексы *ь, *ь. Вторичные гласные. Z. Topolińska, D. Petrović. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite 2003. 142 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 5. Refleksy *o. Red. T. I. Vendina, L. E. Kalnyň. Moskva: Rossijskaja akademija nauk 2008. 162 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 1. Животный мир. Red. R. I. Avanesov. Moskva: Nauka 1988. 190 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 2. Животноводство. Red. B. Falińska. Varšava: Polska Akademia Nauk 2000. 192 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 3. Растительный мир. Red. A. I. Padlužny. Minsk: 2000. 164 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 6. Домашнее хозяйство и приготовление пищи. Red. T. I. Vendina. Moskva: Rossijskaja akademija nauk 2007. 192 s.

Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 8. Профессии и общественная жизнь. Red. J. Basara, J. Siatkowski. Vařava: Polska Akademia Nauk 2003. 192 s.

* Tento článok je súčasťou riešenia grantového projektu agentúry VEGA č. 2/0076/08 *Slovanský jazykový atlas*.